

ХРИСТИЯНСТВО У ПЕРШІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (XVI – XVIII СТ.)

Тарас Гриневич

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ XVI СТ. У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано погляди польських істориків міжвоєнного періоду на проблеми історії православної церкви в XVI ст. перед укладенням Берестейської церковної унії. Досліджено оцінки становища церкви в окреслений період, її ролі в історії українського та польського народів.

Ключові слова: церква, православ'я, католицтво.

Вагоме місце у міжвоєнній польській історичній науці посідали дослідження особливостей співіснування народів польсько-литовської держави у період Монархії Ягеллонів. Релігійну спільність вчені бачили як фактор, що зміцнював внутрішні зв'язки народу та становив основу національної самоідентифікації в часи середньовіччя та раннього нового часу. Досліджуючи особливості існування українського народу на початку Нового часу, польські історики не оминули своєю увагою і історію української православної церкви, що відігравала неабияку роль в культурному та політичному житті українців. Вивчення інтерпретацій історії української православної церкви в XVI ст. у польській міжвоєнній історіографії дозволить встановити особливості представлення цієї важливої сторони історії України та польсько-українських взаємин у візіях польських вчених.

Польські вчені чимало досліджували взаємини між православ'ям та католицтвом у Речі Посполитій. Зокрема, розглядаючи проблему міжконфесійних відносин через призму постулатів Ягеллонської ідеї, вони зосереджувались на проблемах налагодження порозуміння між представ-

никами обох віровизнань та заходами королівської влади щодо цієї проблеми. Особливо історики намагались показати глибину опіки польських королів над православною церквою. К. Ходиніцький вважав, що Сигізмунд Август здійснюючи свою політику щодо православної церкви робив це не через узурпацію такого права, а через те, що йому, “як представнику державної влади, належала опіка над грецькою церквою на основі церковного права”². “Це право давало йому владу: 1) призначення духовних керівників, тобто встановлення митрополита, єпископів і архімандритів; 2) законодавчу владу; 3) судову – оборону інтересів церкви, як матеріальних, так і духовних”. Так згідно цих своїх прав і обов’язків Сигізмунд Август призначив митрополитами Сильвестра та Іону. Право королівської інвеститури нерідко спричиняло конфлікти з вищими церковними ієрархами. В основному вони виникали коли митрополити висвячували на єпископів чи ігуменів одних осіб, а король жалував єпископства та монастирі іншим. Причиною таких колізій було те, що король “вважав духовні посади засобом винагородження за вірну і пильну службу”³.

Я. Волінський акцентував на вагомій ролі королівської влади у житті церкви. Вона, як наголошував дослідник, впливала з права власності на землю у литовсько-руській державі де її справжнім власником вважався лише Великий князь, всі ж інші, в тому числі і церква, були лише користувачами його володінь⁴. І лише з поширенням коронних правових положень, православна церква, за прикладом католицької, перебрала на себе права власності до маєтностей, що перебували у її користуванні, чим значно зміцнила свою незалежність. Але навіть тоді за монархом залишалась уся повнота влади у наданні церковних посад митрополита та єпископів.

З іншої сторони, як зазначав К. Ходиніцький, Сигізмунд Август боровся проти свавілля церковних можновладців, їх морального падіння, так, як мав за обов’язок захист моральних, судових та майнових справ церкви. Король, до якого належала вища судова влада в цілій державі, захищав недоторканість меж юрисдикції судових інстанцій церкви⁵. Також, король, як верховний податель маєтностей, часто вдавався до передачі церковного майна під опіку представників світської влади, щоб вони оберігали його від розтрати, зловживань та силового захоплення з сторони самого духовенства⁶, як, наприклад, це сталося з маєтками Києво-Печерської лаври, котрі силоміць загарбав намісник митрополита Сильвестра. В захисті майнових прав церкви Сигізмунд Август вдавався навіть до сплати відшкодувань за землі забрані в священників при запровадженні “Уставу на волоки”, звільнив священників, що перебували на королівських землях,

від податків. У свою ж чергу, дбаючи про “простий православний люд”, король поклав на них обов’язок душпастирського служіння⁷. Сигізмунд Август у Галичині, що мала особливий статус підлеглих земель місіонерської діяльності католицької церкви ще з XIV ст., відмінив чисельні обмеження накладені на православних священнослужителів. Духовенство, як і світське православне населення, часто виступало проти таких дій короля та чинило різноманітну шкоду. Так, наприклад, після смерті Сигізмунда Августа було пограбовано майно Собору Св. Софії та київських монастирів, що, у поєднанні із недбалістю митрополита, довело їх до руїни⁸.

Також Я. Волінський відзначав значний внесок королів з династії Ягеллонів у справі опіки над благом православної церкви. Зокрема він зазначав, що особливо сприятливий вплив здійснювало право королів займатись майновими справами церкви. Ягеллони не лише “всіляко опікувались маєтками церкви, намагались здійснювати їх належне управління, не допускали марнотратства, забороняли віддавати їх під заставу”, але і щедро обдаровували новими володіннями⁹.

К. Ходиніцький вважав, що усі обмеження накладені на православну церкву з’явилися не у період поступу католицизму у руських землях, а мали своє походження “з часів перших привілеїв польських королів у Литві”, зокрема із Городельського привілею, що регулював правила доступу до посад віленських та троїцьких воєводи та каштеляна, а також Великокнязівської Ради. В основі обмежень, як відзначав дослідник, лежав не релігійний фактор, а обмеження щодо кандидатів з інших земель Великого князівства Литовського, саме ж “віровизнання служить для означення обласної окремішності”¹⁰.

Ці позиції повторювались у наступних привілеях. Дослідник підкреслював велику заслугу Сигізмунда Августа у ліквідації положень дискримінації за релігійною ознакою. У привілеях 1563 та 1568 рр. король скасував правові відмінності між православними та католиками на теренах Литви, за коронними зразками, де православна та католицька шляхта була рівна у своїх правах. Також Сигізмунд Август у 1572 р. скасував останні обмеження накладені на православних у Короні – щодо свободи культу та доступу до посад самоуправління у містах. Але попри це, факти дискримінації у містах все ж мали місце і надалі. Це К. Ходиніцький пов’язував із сваволею католицьких громад та посадовців у містах, що діяли всупереч державної політики короля.

Сумнівався у твердженнях К. Ходиніцького щодо відсутності обмежень православ’я у Речі Посполитій В. Заїкін. Для підтвердження своїх поглядів він звертався до універсалу Сигізмунда Августа 1552 р., який К. Ходиніцький

використав для ілюстрації твердження про однакове оподаткування, як католицького, так і православного духовенства. У цьому документі В. Заїкін зробив акцент на звороті “руські синагоги”, що вважав виявом нетолерантності щодо церков¹.

Я. Волінський відзначав панування свободи віросповідання на коронних землях. Вона була визначена єдльненьським привілеєм 1430 р. та підтверджена королем Владиславом Варненьчиком у 1443 р., що зрівнювали у правах православне та католицьке рицарство². Натомість існували певні обмеження серед міщанства, що, на думку дослідника, впливали не із політики влади, а із системи устрою передбаченої магдебурзьким міським правом. Вони полягали у поділі міського населення на чисельні професійні та політичні корпорації, що були тісно пов’язані із релігійною приналежністю. Доступ до прав міських громадян передбачав католицьке віросповідання. Але навіть вони були скасовані Сигізмундом Августом у 1572 р. Також у Великому князівстві Литовському процес зрівняння у правах ішов паралельно із такими ж заходами у Короні, тому у 1434 р. Великий князь Сигізмунд Кейстутович видав привілей православному боярству, при цьому зберігши лише певні обмеження на доступ до посад на землях самої Литви. У 1563 – 1568 рр. були остаточно скасовані усі обмеження. Натомість у містах панувала загальна рівноправність міщан і посади мали ділитись порівну між католиками та православними³.

О. Халецький вважав, що за часів панування Сигізмунда Старого та Сигізмунда Августа релігійні питання взагалі відійшли на дальший план у зацікавленні суспільних еліт. На його думку, перше покоління людей XVI ст. перебувало під впливом ідей Ренесансу та вирізнялось відсутністю інтересу до релігійних проблем, друге ж у свою чергу через вплив реформації переходило із позицій як православ’я, так і католицизму на сторону протестантських вчень. І лише третє покоління перейнялось ідеями контрреформації католицизму та відродження православ’я і по Люблінській унії знову звернулось до планів церковного об’єднання⁴.

К. Ходиніцький зазначав, що саме руське суспільство XVI ст. не відзначалося особливою релігійною ревністю, тому питання релігії у відносинах між королями та руським населенням відступало на дальший план⁵. На думку вченого, православна церква у цей період відрізнялась своїм станом морального та освітнього занепаду. Таке становище дослідник пояснює “загальним зниженням моральності та сваволею, що проявлялась у цілій тогочасній Європі”⁶. Ще більшого удару це завдало православ’ю, котре, на відміну від католицизму, з його міцною ієрархічною структурою, було менш стійке перед такою загрозою. Вчений заперечив

намагання іноземних, зокрема і українських істориків віднайти причини занепаду православ'я у політиці польських королів. Історик віднаходив її у відсутності відповідних осіб на різних щаблях церковної ієрархії, що у свою чергу зумовлювалось втратою привабливості православ'я для вищих суспільних станів, котрі перестали домагатись отримання церковних посад та фінансово підтримувати церкву та релігійну освіту. Таких ж висновки зробив і Я. Волінський, він наголошував на важкому становищі православної церкви шляхом зацікавлення вищого духовенства матеріальною стороною життя, невідповідність кандидатур їхнім церковним посадам, а також убогістю та аморальним станом життя нижчого духовенства¹⁸. Дослідник вважав, що недопущення єпископів до сенату Речі Посполитої робило непопулярним серед аристократії перехід у духовний сан.

А. Шельонговський зазначав, що через низький моральний рівень православної церкви вищі суспільні верстви переходили у протестантизм та католицизм. Натомість поглиблював занепад православ'я сам "темний і фанатичний клір з попів та ченців, а також дрібна шляхта і міщани, що автономно управляли своєю церквою та вибирали владик із митрополитом на чолі"¹⁹. Вони відгороджувались від зближення з державою та іншими групами суспільства, а також самоізолювались від позитивних зовнішніх впливів.

К. Ходиніцький відзначав, що шляхта негативно впливає на становище православної церкви. Причиною цього була безпосередню участь шляхти у обсаженні церковних посад²⁰. Навіть у наданні єпископств, що було виключним правом короля, Рада Великого князівства Литовського та місцева шляхта часто вимагали від монарха надати це чи інше єпископство певній особі. Коли ж кандидатів було декілька конкуренти часто вдавались до застосування збройної сили та підкупу.

Я. Волінський підкреслив двоїстість ролі можновладних родів у житті церкви. З однієї сторони вони здійснювали негативний вплив на духовенство через використання свого права надання церковних посад особам, котрі були вигідні самим магнатам, але цілком не підходили до виконання релігійних функцій. З іншого ж боку можновладці "через своє становище у державі підтримували і допомагали східній церкві, отримуючи взамін щораз більшу роль у церковному житті"²¹.

А. Брюкнер наголошував на дуже низькому освітньому рівні православного населення і його загальній неграмотності. Це і сприяло занепаду православної церкви, що не могла змагатись із пропагандою ідей католицизму та, особливо, протестантизму, у які масово переходили її вірні. За піднесення освітнього рівня православ'я взялись представники руських

магнатських родів – Острозькі та Ходкевичі, що стали покровителями першого руського книгодрукаря Івана Федорова, адже нестача літератури була однією із найгостріших проблем. У тісному зв'язку з нею була проблема масової відсутності знання церковнослов'янської мови. Тому духовенство не могло користуватись оригінальними релігійними текстами. Це породило потребу створення їхніх нових перекладів на близьку народові мову. Здійснити це можна було лише із польськомовної релігійної літератури. Тому, як вважав А. Брюкнер, мовні запозичення із польської запустили глибокі корені у руську літературну мову, а “вся руська література XVI ст. була цілковито залежна від польської”²².

У свою чергу К. Ходиніцький підкреслював видатну роль польських королів, зокрема представників династії Ягеллонів, у захисті прав православної церкви та боротьби за її моральне відродження. Так Сигізмунд Старий та Сигізмунд Август намагались скликати собори у питаннях етики поведінки духовенства та реформувати організацію життя монастирів²³.

Польські дослідники надавали великого значення діяльності православних церковних братств. Так ще Олександр Яблоновський зазначав, що “головним рушієм відродження благочестя, а водночас пробудження активного мислительного руху у руських землях, як Корони, так і Литви, були братства”²⁴. Такий підхід продовжив у міжвоєнний час і К.Ходиніцький. Він вважав братства основними борцями за покращення морального становища у церкві у “протидії темноті духовенства”²⁵. Особливу роль у цьому роль відігравали братські школи, які, як зазначає історик, хоч і мали нижчий рівень викладання аніж західні, все ж сприяли значному покращенню освітнього рівня православного духовенства. Діяльність братських шкіл сприяли піднесенню рівня знання церковнослов'янської мови, яка у XVI ст. було слабо розвинутою. К.Ходиніцький вважав, що польська держава була особливо прихильна до діяльності православних церковних братств, зокрема така підтримка відчувалася з боку королів, що згідно самого свого сану були “опікунами церкви”. Братства, на думку історика, “безперечно були виявом намагань суспільства оборонитись від внутрішнього розкладу церкви та перед реформацією, що здійснювала дедалі більше спустошення серед православних”²⁶. Я. Воліньський вважав що церковні братства, перед загрозою повного занепаду православ'я, виступили з ідеєю реформи у церковному середовищі, зокрема серед самого духовенства. Братства, за підтримки антиохійського патріарха Іоахіма, взяли за піднесення освітнього рівня духовенства через заснування шкіл з обов'язковим вивченням грецької мови. Вони отримали права контролю над духовенством, особливу у сфері їх морального життя.

Із свого боку братства провели і внутрішню реорганізацію у своєму середовищі задля зміцнення “відповідальності та морального рівня членів”²⁷.

О типонент К. Ходиніцького – В. Заїкін – в значній мірі скептично відносився до ролі братств у житті православ’я. Він наголошував на негативному впливі “пресвітеріансько-протестанських тенденцій у їх розвитку, спробах підпорядкувати своєму контролю і керівництву вище духовенство та все церковне керівництво, що викликало заміщення, боротьбу та анархію у церковному управлінні і привело до відпадиння західноруського єпископату від православ’я то до унії”²⁸. Дослідник вважав, що “твердження про прихильне ставлення польської влади до братств є помешій мірі дуже перебільшене”.

К. Ходиніцький наголошував, що церковні братства постали під впливом і на зразок західних цехових організацій. Він вказував, що перші братства об’єднували саме представників одних професій і покладали на себе не лише релігійні, але і економічні функції²⁹. Я. Волінський вважав, що “братства початково укладались в межах професійних організацій, цехів і брали собі за зразок їх устрій та мали спочатку релігійно-господарський характер, з часом змінивши його на виключно релігійний”³⁰.

Іншу думку про мету діяльності братств на початку їхнього існування обстоював А. Брюкнер. Дослідник стверджував, що спочатку вони “служили лише релігійним та гуманістичним (лікарня, опіка над вдовами та сиротами) цілям”³¹. Саме вони були, на думку вченого, першими організаціями руського міщанства, у середовищі якого, вперше з посеред населення України, пробудилось відчуття національної ідентичності. Поступово, займаючись вирішенням справ відносин з міською і державною владою, вони перетворились у “політично-національні осередки цілої руської громади”.

Початок релігійного конфлікту між католиками та православними К. Ходиніцький бачив у спробах запровадження королем Стефаном Баторим григоріанського календаря у цілій Речі Посполитій. Дослідник звернув увагу на те, що православне населення Речі Посполитої залучилось до боротьби з “новою схизмою із сторони Риму” через звернення константинопольського та олександрійського патріархів не приймати новий календар. Це призвело до сутичок між представниками обох конфесій у час святкування православними Різдва 1584 р. за старим календарем. У свою чергу вчений відзначив активні заходи короля щодо урегулювання конфлікту та його дозвіл православним користуватись юліанським календарем. Історик звернув увагу на факти протидії із сторони православних у святкуванні свят католиками за григоріанським календарем, як це зокрема мало місце у Луцьку³².

М. Бобжинський наголошував на тому, що поширення реформації значно віддалило православних від Риму та католицької церкви. Як зазначав дослідник, під впливом реформаційних ідей у середовищі руської шляхти з'явилась ідея власної національної церкви. Тому, відстоюючи власну національну ідентичність, вони так стійко боролись за збереження обрядових відмінностей у власній церкві. З відступом протестантизму та посиленням контрреформації наприкінці XVI ст. ці ідеї були занехаяні, а сама православна церква поступово занепадала³³. І лише загроза повного розвалу змусила православних шукати опори в Римі задля відродження своєї церкви.

У проблемах відносин між православними та католиками дослідники намагались відшукати причини, які ускладнювали налагодження єднання народів згідно із концепціями Ягеллонської унії. У стосунках влади та православної церкви вчені намагались знайти приклади побудови взаємовідносин між народами на основі принципів "Ягеллонської ідеї". У протистоянні православ'я та католицизму бачили одну з основних причин формування міжетнічного конфлікту поляків та українців, що нерідко набирало кровопролитних форм і значною мірою фатально позначився на відносинах між обома народами. Вчені дедалі частіше намагались відшукати причини релігійного конфлікту у втручанні іноземних держав, що своїми інтригами прагнули розколоти суспільство і таким чином ослабити Річ Посполиту.

2. Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schizmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego. // Przegląd historyczny. – 1919-1920. - T.2. - S.69.
3. Ibid. – S.73.
4. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. – S.30-31.
5. Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schizmatyków. – S.82.
6. Ibid. – S.85.
7. Ibid. – S.89.
8. Ibid. – S.93.
9. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. – S.33.
10. Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schizmatyków. – S.113.
11. Заикинъ В. Къ вопросу о положении православной церкви въ польскомъ государствѣ въ XIV - XVII вѣкахъ. – Варшава: Синодальная Типографі, 1935. – С.28
12. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. – S.22-23.
13. Ibid. – S.27-28.
15. Halecki O. Dzieje Unji Kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (do r. 1596) / Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków polskich w Włnie 17 – 20 września 1935 r. Referaty. – S.318.

16. Chodyncki K. Geneza równouprawnienia schizmatyków. – S.100.
17. Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632. – Warszawa: Skład Główny Kasa im. Mianowskiego, 1934. – S.173.
18. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. – S.38.
19. Szelański A. Historia powszechna. T.II. / A. Szelański. – Warszawa: M. Arct, 1936. – S.10.
20. Chodyncki K. Geneza równouprawnienia schizmatyków. – S.74-77.
21. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. – S.39.
22. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. T.II. Polska u schyłku potęgi / A. Brückner. – Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1930. – S.358.
23. Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzecz. – S.171-172.
24. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohylańska: zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. – Druk W.L. Anczyca, 1900. – S.31.
25. Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzecz. – S.185.
26. Ibid. – S.187-188.
27. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. – S.40.
28. Заикинъ В. Къ вопросу о положеніи православной церкви. – С.33.
29. Chodyncki K. Kościół prawosławny. – S.177-178.
30. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. – S.36.
31. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. T.II. – S.355.
32. Chodyncki K. Kościół prawosławny. – S.191.
33. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. T. II. – Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1927. – S.130.

SUMMARY**Taras Hrynevich****INTERPRETATION OF THE HISTORY OF THE ORTHODOX CHURCH IN THE COMMONWEALTH XVI CENTURY. IN THE INTERWAR POLISH HISTORIOGRAPHY.**

This article analyzes the views of Polish historians of the interwar period in the history of the problems of the Orthodox Church in the XVI century, before the conclusion of the Brest Church Union. We study the assessment of the Church in a given period, its role in the history of the Ukrainian and Polish peoples.

Keywords: church, Orthodoxy, Catholicism.